

Роман СІТАРЧУК

“АНТИМІЛІТАРИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ” АДВЕНТИСТІВ У РОЗРІЗІ ПОЛІТИКИ САМОДЕРЖАВСТВА

Уроки Першої світової війни адвентисти продовжували дотримуватися основ свого віровчення. Тому вони намагалися не брати участі у військових діях. Російське самодержавство розцінювало таку діяльність як антидержавну і всіляко утискало організації адвентистів. Лише після зміни політичного устрою в імперії, становище Церкви адвентистів легалізувалося.

Ключові слова: Церква адвентистів сьомого дня, протестанти, військова служба, антимілітаристська політика, царський уряд, Російська імперія.

В годы Первой мировой войны адвентисты продолжали придерживаться основ своего вероучения. Поэтому они пытались не участвовать в военных действиях. Российское самодержавство расценивало такую деятельность как антигосударственную и всячески преследовало адвентистские организации. Только после смены политического режима в империи, положение Церкви адвентистов легализировалось.

Ключевые слова: Церковь адвентистов седьмого дня, протестанты, военная служба, антимилитаристская политика, царское правительство, Российская империя.

In the years of First World War Adventists continued to adhere to bases of the dogma. Therefore they tried not to take participating in military operations. Russian autocracy considered such activity as antistate and in every way oppressed organizations of Adventists. Only after the change of political line-up in an empire, position of Church of Adventists legalized.

Key words: Seventh Day Adventists, the Church of God, Protestants, military service, antimilitaristic politics, tsar's government, Russian Empire.

Ставлення адвентистів сьомого дня до військового обов'язку стало одним із наріжних питань їх віровчення, оскільки від його розв'язання багато в чому залежала політика самодержавства щодо їх конфесії. Саме з дотриманням у роки Першої світової війни заповіді “не убий” почався новий, найбільш жорсткий період утисків, спрямованих проти адвентистів, який зробив політику самодержавства щодо протестантів остаточно і невідворотно негативною. Тому висвітлення ставлення адвентистів до військової служби є одним із найважливіших завдань дослідження їх історії. Це й визначило *мету* нашої публікації: розкрити головні складові стосунків Церкви адвентистів сьомого дня і самодержавства в питанні військової служби. У зв'язку із зазначеним, завданнями роботи є огляд і аналіз літератури з теми, а також характеристика законодавчих та інших підзаконних актів та дій, що регулювали відносини громад адвентистів та влади в роки Першої світової війни.

Усебічно в історичній науковій літературі ставлення адвентистів до військової служби і, у зв'язку з цим, державна політика щодо них, не розглядалися. Окремі спогади про це маємо в спільній праці відомих істориків В.І. Любашенко і М.А. Жукалюка [19]. Зокрема вони зазначали, що враховуючи велику небезпеку, котра “нависла над братством”, адвентисти брали посильну участь у війні: хто у військових діях на фронті, а хто в прифронтових і тилових військових шпиталях, вирішуючи це питання відповідно до своєї совісті. Проте, суто теоретичним висновкам праці бракує фактажу. Цей пробіл, у певній мірі, компенсується матеріалами книги керівника руху адвентистів в Україні Г.І. Лебсака, роки діяльності якого припадають якраз на досліджуваний нами період [20]. Так, автор наводить конкретні приклади застосування самодержавством репресій щодо віруючих, перелічує осіб, що були за вироком суду ув'язнені чи вислані за межі Європейської частини Росії. У цій праці також здійснено огляд кількох урядових циркулярів, які обмежували діяльність адвентистів та інших протестантів у роки Першої світової війни. Втім, загальна законодавча база автором не висвітлювалася, не зроблено і її відповідного аналізу. До того ж бракує конкретних прикладів участі віруючих-адвентистів у військових діях, а також не показано як цей чинник вплинув на внутрішньо-конфесійне становище адвентистів. Саме на ці та інші аспекти ми намагалися звернути увагу в своєму дослідженні.

Головними джерелами для написання статті слугували матеріали архівів, зокрема Центрального державного історичного архіву України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Державного архіву в Автономній республіці Крим, Архіву Євро-Азійського відділення Генеральної Конференції Церкви Адвентистів Сьомого Дня (міста Москви), а також обласних державних архівів.

Хронологія статті охоплює період з кінця XIX століття, коли за нашими даними самодержавство вперше змушене було розв’язувати проблему ставлення протестантів до військової повинності, і до 1917 року включно, коли Російська імперія припинила своє існування як політичне утворення.

Оскільки політика царату у військовому питанні щодо окремих течій раціоналістичного сектанства (баптистів, євангельських християн і адвентистів) загалом не мала якихось особливостей, то й так звану антимілітаристську політику адвентистів ми розглядатимемо в контексті загального протестантського (євангельського) руху.

Однією з дискусійних проблем, що постали перед церквою адвентистів, була участь її adeptів у війні. В основах віровчення адвентистів сьомого дня чітко зазначалося, що кожен віруючий повинен дотримуватися Божої заповіді “не убий”. Водночас, ця ж сама ідеологія вимагала визнавати й шанувати наявну державну владу та дотримуватися законодавства, а, отже, й військового обов’язку. Таким чином, перед віруючими-адвентистами від початку виникнення їх громад постала проблема вибору. Проте, за умов мирного часу вона не загострювалася і лише з поглибленням політичної ситуації в Російській імперії, що була зумовлена й участю країни у війні, важливість відповіді на здавалося б просте запитання “не убий” значно зросла.

Перші факти антимілітаристської діяльності протестантів датуються, за нашими даними, ще XIX століттям. Зокрема саме тоді “штундисти” (частина їх була представниками євангельського сповідання – Р.С.) відмовилися від присяги на вірність государеві та від виконання військової повинності за релігійними переконаннями. В 1894 році військовий міністр інформував військового прокурора Київського військового округу про те, що “серед військ безперешкодно розповсюджується лжевчення баптизму або штунди і встановлюються постійні зв’язки між солдатами і сектантами тих місцевостей, звідки призиваються

до складу військ адепти сектантства” [3, 2]. Крім цього стало відомо, що сектанти постійно у свята проводять у казармах бесіди і співи. Зваживши на те, що “це загрожує Православній церкві та існуванню державного порядку”, військовий міністр наказав командувачам військами в округах заборонити безперешкодне розповсюдження штунди [11, 109 – 110].

Маємо й факти відмови від військової служби безпосередньо за релігійними переконаннями. У 1899 році з цієї причини Д. Цибульський перебував під слідством полкового суду Батуринського полку. Йому винесли вирок – 4 роки позбавлення волі, втім потім помилували [8, 49]. За конфесійною належністю Д. Цибульський на той час належав до толстовців, однак уже на початку ХХ століття він став одним із керівників громади адвентистів на Київщині.

Отже, факти агітації віруючими-свангелістами у військах та їх відмова від військової повинності були ще в ХІХ столітті, проте влада не загострювала на цьому особливу увагу, хоча певні запобіжні заходи все ж застосовувала. Таким чином звинувачувати адвентистів та інших протестантів в тому, що вони розпочали свою “антимілітаристську агітацію” в роки Першої світової війни не коректно, адже віруючі лише продовжували дотримуватися основ своїх віровчень. Посилення ж урядових утисків на той час буде пов’язане з іншими чинниками, про які йтиметься далі.

Чітких вказівок своїм віруючим щодо участі у військовій службі керівники адвентистів до початку Першої світової війни не давали. Це призвело до того, що в довоєнні роки на місцях питання ставлення до військової служби кожен віруючий розв’язував відповідно до свого релігійного сумління та об’єктивних обставин. Наприклад, “сектанти” Київської губернії вважали, що вбивати не можна з власної волі, проте за наказом влади це робити можна навіть у мирний час, бо відповідальність нестиме представник влади. Ще одне міркування: вважати гріхом, якщо перебуваючи на військовій службі, противитися начальству, адже це фактично противитися Богу, але, вживаючи зброю, потрібно не наносити шкоду супротивнику, тобто стріляти вниз, угору і не влучати в людину” [15, 4].

Загалом за змістом висловлювань віруючих можна розподілити на три групи. Одні з них засуджували військову службу зі зброєю в руках, проте, згодні були брати в ній участь, якщо

цього вимагатиме влада. Другі вели мову про можливість участі у військовій службі, але з численними застереженнями щодо неї і переважно не у фронтових частинах. Треті ж узагалі заперечували військову службу в будь-яких її проявах.

Урядові підрозділи адекватно реагували на антимілітаристські заяви та вчинки адвентистів та інших протестантів. У жовтні 1914 року вийшов наказ Міністра внутрішніх справ М. Маклакова, в якому зазначалося, що “за сучасних умов, після відкриття військових дій проти Німеччини, необхідно строго наглядати за напрямом діяльності пасторів, які за чутками, нерідко ставляться з певним співчуттям до наших ворогів і відкрито висловлюють свої симпатії пангерманізму і германофільські погляди” [8, 105]. І хоч названий документ стосувався передусім священнослужителів раннього протестантизму, зокрема, лютеран, варто зауважити, що побоювання влади були небезпідставними й стосовно пізніх протестантів. Факти проявів симпатій до ворогуючої сторони з боку євангелістів дійсно мали місце. Так, ще на початку війни одеський проповідник євангельських християн М. Кропивницький стверджував, що коли переможуть німці, євангелісти будуть головними в державі [14, 43]. Ще один євангеліст Х. Стесюк, мешканець села Холостове Волинської губернії, стверджував, що “всі німці – брати, їм потрібно віддати своє майно, лишивши тільки Біблію і мандрувати з нею” [17, 14].

Мали місце подібні настрої і серед адвентистів. Так, Роман Григорович Сльченко, мешканець села Нижилівичі Радомишльського повіту Київської губернії, після відступу російських військ із Галичини заявив, що “нам боятися німця непотрібно, дай Бог, щоб він швидше сюди прийшов, оскільки в нього порядки кращі ніж в Росії і з ним нам буде легше жити” [8, 2].

Однак не варто абсолютизувати антисамодержавні настрої адвентистів та інших протестантів у роки Першої світової війни, хоча їм дійсно було за що “ображатися” на владу [10, 67]. Крім того Німеччина дійсно приваблювала частину населення вищим рівнем життя, про який частина мешканців Російської імперії знала не за чутками, оскільки працювала там. У 1913 році в Німеччині вийшов закон, який збільшував армію країни на 160 тисяч воїнів, що призвело до відволікання німецьких фабрично-заводських і сільськогосподарських робітників від їх занять і поставило на порядок денний питання про їх заміну

працівниками з інших країн. Найбільш підходящими в цьому відношенні виявлялися робітники, вихідці із західних і південних (тобто – українських) губерній Російської імперії. Уже на той час їх нараховувалося, за підрахунками Міністерства внутрішніх справ, більше 300 тисяч [5, 162 – 163].

І все ж головним рушієм так званих антимілітаристських вчинків, зокрема адвентистів, у роки війни був не антипатріотизм, як це намагалося подати самодержавство, а неухильне дотримання канонів свого віровчення. Тому переважна більшість адвентистів відмовлялася брати до рук зброю за релігійними переконаннями. Наприклад, у 1915 році це зробили такі адвентисти: міщанин міста Ногайська Бердянського повіту Петро Йоганович Фішер та мешканець селища Альт-Монталь Пришибської волості Мелітопольського повіту Е. Штейн. Так само вчинив ще один адвентист із Таврійської губернії житель селища Нова Васиївка І. Селівестров [2, 3, 8, 48]. Ратник ополчення Полтавської дружини адвентист Т. Давиденко заявив своєму начальству про рішення “неухильно наслідувати вчення своєї церкви і не зраджувати йому за жодних обставин та вимог, призначених службою” [1, 73].

Самодержавство ж по-суті релігійну діяльність адвентистів та інших євангелістів кваліфікувало як антиурядову і не забарилося з відповідними висновками. Ще у вересні 1914 року в урядових коридорах стали побоюватися “відкритої пропаганди антимілітаристських ідей на молитовних зібраннях, які відвідували всі, кого цікавить ставлення Євангелія до війни” [9, 67]. Тому вимагалось заборонити під страхом тяжкої відповідальності нижчим чинам не тільки з православних, але й католиків, відвідувати всілякі сектантські збори. Також необхідно було закрити ті сектантські зібрання, в котрих встановлювався факт пропаганди антиурядового проповідництва. А 7 березня 1915 року вийшов циркуляр Департаменту поліції МВС за №167126 “Про шкідливість сектантства з державної точки зору”, який містив різко негативну політичну оцінку євангельського руху в період Першої світової війни і слугував керівництвом до дії для репресивних органів держави. Процитуємо кілька витягів, які стосуються досліджуваної конфесії: “віровченню адвентистів, в основу якого покладено ідея повного заперечення будь-якої влади, притаманні устремління анархізму”; “на виниклі в Західній Європі і поширені потім німецькими проповідниками в Ро-

сії лжевчення адвентистів і штундо-баптистів настільки сильно впливає Німеччина, що названі секти... являються по суті розсадником германізму в Росії” [18, 157]. Як то кажуть, коментарі до цього документу є зайвими.

Водночас очевидно вжиті самодержавством заходи були малоефективними, оскільки після чергових поразок російської армії на фронтах в країні продовжилася кампанія, спрямована проти “внутрішніх ворогів”, з-поміж яких адвентисти були серед перших. Наступний циркуляр Департаменту поліції МВС губернаторам вийшов 30 червня 1916 року. У ньому послідовників раціоналістичних сект німецького походження (баптистів, євангельських християн і адвентистів) вкотре звинуватили в тому, що вони “останнім часом розпочали проявляти посилену діяльність і вести пропаганду головним чином антимілітаристських ідей, які закладені в основу їх віровчення” [17, 3]. Як один із методів боротьби з цим “злом” пропонувалося “не призначати книгоношами сектантів”, оскільки останні вважалися чи не найбільшми на той час легальними місіонерами протестантів [18, 75].

3 липня 1916 року вищеназваний документ набув практичної реалізації. Відповідні інструкції МВС наказували жандармам встановити найретельніший нагляд за діяльністю баптистів, євангельських християн і адвентистів. Крім того потрібно було скласти і подати списки осіб, які проживали в підлеглий місцевості і належали до “штундистів” та перебували на військовій службі, з відміткою в якій саме частині військ вони знаходилися. Встановлювався нагляд за їх кореспонденцією [16, 3, 18].

Проте найбільш дієвими залишалися випробувані засоби боротьби з “іновірцями” – позбавлення волі. Наприклад, тільки у липні 1916 року в Костянтиноградській в’язниці Полтавської губернії позбавили волі за відмову взяти до рук зброю адвентистів-ратників ополчення Х. Ігнатенка (із села Дар-Надежди), К. Кислицю (із села Миколаївки Зачепилівської волості), М. Хвата (із села Багатої Чернетчини Велико-Бучновської волості) [12, 23]. Всі ці люди проживали в одному повіті, в сусідніх волостях, тобто їх арешт був результатом останніх оперативних дій жандармів.

Однак зростання утисків проти євангелістів не зупинило значну їх частину від відмови від військової служби зі зброєю в руках, що змушені були констатувати керівники губерній. Зокрема Таврійський губернатор наприкінці 1916 року доповідав

у МВС, що призвані в армію сектанти лише зрідка перебувають у строю, а більшість, відмовившись від застосування зброї, була направлена військовим начальством на нестройові посади – кашоварами, хлібопекарями та іншими [2, 73]. З аналогічною за змістом заявою виступив і Полтавський губернатор [13, 6]. Ці факти підтверджуються й листами адвентистів з Волинської губернії, які були призвані до нестройових частин армії [8, 47зв.].

У лютому 1917 року факт “антимілітаристської поведінки” протестантів констатував у своєму рапорті і начальник штабу Верховного головнокомандуючого: “Негативне ставлення сектантів до війни проявляється передусім у відмові братися за зброю, хоч такі злочинні діяння і не супроводжуються такими наслідками для сектантів, яких варто було б очікувати у військовий час. Після звичайних дисциплінарних стягнень у своїй частині, таких сектантів частіше за все направляють до тилу, для обозної і санітарної служби, лише невелика частина утримується в батальйонах арештантів і тюрмах” [9, 7].

Однак антивоєнні настрої, як і відмова від несення служби і зброї, часто необґрунтовано перебільшувалися самодержавством. Документи свідчать, що чимало адвентистів перебували в діючій армії. Неодноразово підтверджував наявність у фронтових частинах адвентистів і їх лідер в українських землях Г. Лебсак. У його листах до віруючих ми не знайшли жодного антипатріотичного заклику, навпаки – він наголошував на лояльності до влади. Так, ще у липні 1914 року він писав із Києва низовим ланкам адвентистів: “У Христі любі Брати!... Кілька братів з наших громад пішли на війну. Ми за них, наше військо, Царя і Уряд молимося, щоб Бог їх благословив вийти переможцями над ворогами. Ми тут через губернатора висловили свої вірнопідданські почуття государю Імператору” [8, 75зв.].

Ще одним чинником, який, на нашу думку, вказує на необґрунтованість масштабів нападів самодержавства на євангелістів є їх незначна кількість. Наприклад, адвентистів в українських землях напередодні війни нараховувалося не більше двох з половиною тисяч, а загалом в імперії – близько п’яти тисяч. Із них більшість становили жінки, крім того членами громад були підлітки і чоловіки непризовного віку. Отже, максимально в армії могли опинитися не більше третини віруючих. То чи зашкодила б обороноздатності держави відсутність у військах такої мізерної кількості воїнів?

Однак адвентисти сьомого дня вважалися небезпечними для влади з політичної точки зору, що й довело її дії на початку 1917 року. Незважаючи на складну політичну обстановку в державі, курс, взятий самодержавством на знищення євангельських організацій набирав обертів. У січні 1917 року черговий циркуляр Міністерства внутрішніх справ не дозволяв адвентистам та іншим євангелістам влаштовувати відкриті молитовні зібрання. Особам, які не належали до протестантських організацій, заборонялося бути присутніми на їх зборах. Під час зібрань не дозволялося використовувати літературу, крім Біблії та Євангелія, зокрема псалми, книги для суботньої школи і друковані читання молитовних днів. Богослужіння повинні були починатися без духовних пісень і проводитися виключно російською мовою. За порушення останньої вимоги визначався штраф 3000 крб. або 3 місяці ув'язнення [20, 303]. Збори “сектантів” повинні були відбуватися під наглядом поліції. Офіційне діючим молитовним будинком адвентистів на українських землях залишався тільки київський.

Перелічені “запобіжні” заходи уряду були не новими і свого юридичного оформлення та загального змісту вони набули задовго до початку війни, втім під час неї циркуляри та інструкції отримали додаткову аргументацію та актуальність, оскільки підкріплювалися черговою хвилею боротьби з винуватцями невдалих дій російської армії на фронті. З-поміж останніх чільне місце відводилося саме євангелістам. За таких обмежень проводити офіційні зібрання було марною і, до того ж, небезпечною справою, оскільки будь-яке слово з вуст віруючих присутнім від поліції представником могло трактуватися як антидержавне і довести свою правоту було неможливо. Якщо ж врахувати загалом невисокий рівень обізнаності поліцаїв із питаннями віровчення протестантських конфесій, то можна не сумніватися, що причин для закриття молитовних зібрань вони могли знайти багато. Тому переважна більшість громад проводила свої збори нелегально, невеличкими групами. Так адвентистам вдавалося зберегти частину своїх організацій у дієвому складі.

Після повалення самодержавства в державі відбулися певні демократичні зміни і буржуазний Тимчасовий уряд у березні 1917 року наказав звільнити з в'язниць частину засуджених, до числа яких потрапили й ув'язнені за релігійні переконання. Зокрема з Костянтиноградської в'язниці Полтавської губернії був

звільнений адвентист А. Гончар, який потрапив туди за відмову воювати в діючій армії. Ще один приклад стосується І. Говердовського, котрий відбував покарання “за відмову від військової служби за релігійними переконаннями” ще з листопада 1913 року [6, 9, 21, 86]. І це лише дані з однієї в’язниці.

Тим часом демократичні перетворення в державі тривали. 21 березня 1917 року були відмінені всі національні і релігійні обмеження, а в середині квітня опублікований Закон про союзи і зібрання, згідно з яким за кожним громадянином Російської імперії визнавалося право скликати збори і засновувати союзи й товариства без будь-якого на те дозволу. Цей закон дозволяв також мати зв’язки із закордонними організаціями. 14 липня 1917 року була опублікована ще одна постанова уряду, яка дозволяла дітям після 14 років без будь-якого дозволу переходити з одного віросповідання в інше [20, 307].

Останні законодавчі акти сприяли збереженню і без того існуючих, однак, ледь жевріючих, організацій адвентистів та інших протестантів, але найголовніше – вони дозволили цим громадам знову легалізуватися.

Насамкінець підведемо підсумки вище зазначеного. В Російській імперії військова повинність розглядалася як одна із складових, що виявляла рівень відданості, ставлення особи до влади. Недарма клятва про намір захищати самодержавство була складовою загальної присяги. Тому адвентисти, як і решта сектантів, за свої пацифістські переконання вважалися неблагонадійними громадянами держави. І якщо в мирний час таку особливість їх віровчення та світобачення влада “не помічала”, то у військовий час “рівень ворожості” адвентистів зростав дуже швидко. При цьому на негативне ставлення самодержавства до адвентистів впливали різні фактори, наприклад, поразки російської армії на фронті. Для цього було достатньо порівняти урядову політику щодо протестантів у 1914 році, коли Росія просунулася на території ворожої Австро-Угорщини, і у 1915 році, коли розпочався зворотний процес і зажеврїли перші ознаки можливої поразки Росії у війні. Зокрема в перший рік військових дій законодавство щодо адвентистів було загалом застережним, а вже наступного – спрямоване на боротьбу з ним. Ще жорсткішою та неприкритою стає владна політика у 1916 – 1917 роки, коли стала очевидною агонія царату. Тоді во-

рогів шукали скрізь, і протестанти, поряд з революціонерами, були серед перших.

Міцно прикріпили до адвентистів й інший “ярлик” – поплічників германізму. Ще до війни влада, знаючи про наявність в державі “численних” організацій адвентистів, не боролася з їх існуванням, а у 1906 році навіть визнала їх законодавчо. Ситуація кардинально змінилася перед можливою загрозою війни та після її початку, коли воювати довелося саме з Німеччиною. Тоді й згадали про “німецьке походження” адвентистів.

Так званий німецький чинник був закріплений за адвентистами ще й тому, що частина їх віруючих дійсно вважали німецький спосіб існування взірцем для тогочасної Російської імперії і всіляко його пропагувала. Заяви окремих адвентистів та інших протестантів про краще життя у сусідній країні дійсно мали місце і були небезпідставними, що ще більше дратувало владу.

Розв’язання проблеми дотримання військової повинності було важливим і для формування організацій самих адвентистів, адже це була перевірка на вірність віровченню для кожного віруючого, особливо вищих керівників конфесії, оскільки вони найближче стояли до влади і саме вони могли виконувати або ні її директиви. Лідери адвентистів чіткої позиції щодо військового питання не виголошували, проте відомо, що вона офіційно не була антиурядовою. Своє ж бачення військового обов’язку кожен віруючий трактував і розв’язував по-своєму, керуючись глибиною своїх релігійних переконань та об’єктивними обставинами життя. Втім, переважна більшість адвентистів не брала безпосередньої участі у військових діях на фронтах, дотримуючись основ свого віровчення.

Заборона офіційної діяльності громад та репресії щодо їх керівників не знищили організації адвентистів, що продовжувала до 1917 року існувати нелегально, а з появою лояльного щодо протестантів законодавства діяльність Церкви адвентистів сьомого дня легалізувалася.

Джерела та література:

Архів Євро-Азійського відділення Генеральної Конференції Церкви Адвентистів Сьомого Дня (м. Москва). – Спр.2.

Державний архів в Автономній республіці Крим (далі: ДА АРК). – Ф.27. – Оп.1. – Спр.13177.

- ДА АРК. – Ф.118. – Оп.1. – Спр.2297.
ДА АРК. – Ф.706. – Оп.1. – Спр.459.
Державний архів Полтавської області. (далі – ДАПО). – Ф.83. – Оп.1. – Спр.129.
ДАПО. – Ф.138. – Оп.1. – Спр.586.
ДА АРК. – Ф.706. – Оп.1. – Спр.459.
Центральний державний історичний архів України (далі: ЦДІАК України). – Ф.274. – Оп.4. – Спр.602. ЦДІА України. – Ф.279. – Оп.1. – Спр.61.
ЦДІА України. – Ф.285. – Оп.1. – Спр.618.
ЦДІАК України. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.3135.
ЦДІАК України. – Ф.315. – Оп.4. – Спр.24.
ЦДІАК України. – Ф.321. – Оп.1. – Спр.228.
ЦДІАК України. – Ф.325. – Оп.1. – Спр.142.
ЦДІАК України. – Ф.385. – Оп.2. – Спр.58.
ЦДІАК України. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.6864.
ЦДІАК України. – Ф.1262. – Оп.1. – Спр.313.
ЦДІАК України. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.1968.
Евангельское движение в Российской империи (1850 – 1917): Екатеринославская губерния (Сборник документов и материалов) / [сост. О.В. Безносова]. – Днепропетровск; Штайнхаген: Samensorn, 2006. – 320 с.
Жукалюк Н., Любащенко В. История Церкви христиан Адвентистов седьмого дня в Украине / Николай Жукалюк, Виктория Любащенко. – К.: Джерело життя, 2003. – 320 с.
Лебсак Г.И. Великое Адвентистское Движение и Адвентисты Седьмого Дня в России / Генрих Иванович Лебсак. – Ростов-на-Дону: Издание Церкви АСД, 2006. – 352 с., с илл.